

KA ZELENIM
MUZEJIMA I GALERIJAMA

The logo for Green Art Incubator features a circular, textured green shape with a darker green center, resembling a watercolor splash or a leaf. The text "GREEN ART INCUBATOR" is written in white, uppercase, sans-serif font across the center of the green shape.

GREEN ART
INCUBATOR

O PRIRUČČNIKU I PROJEKTU

Klimatske promene kao dugoročni izazov sa kojim se susreće današnje društvo nameću pitanje njegove sveobuhvatne transformacije, pa tako i neophodne transformacije u polju kulture i umetnosti. Priručnik koji je pred nama orijentisan je ka zagovaranju mogućih doprinosa institucija u polju kulture i umetnosti u ostvarivanju globalnih ciljeva, čije je ispunjenje neophodno za zaustavljanje dalje eskalacije ovog problema. Priručnik takođe predstavlja i podršku integraciji odgovarajućih rešenja u kontekstu suočavanja i reagovanja na negativne posledice, kao i mogućih rešenja u smislu minimizovanja doprinosa kulturne produkcije na dalju degradaciju ukupnog okruženja u kome globalno društvo funkcioniše i od koga je nedvosmisleno zavisno. U tom smislu, tri cilja projekta *Green Art Incubator* su:

- umrežavanje aktera iz polja kulture i umetnosti zainteresovanih za procese *zelene transformacije*,
- obezbeđivanje edukacije i osnaživanje organizacija na temu ekološki održivog poslovanja u ovom polju,
- afirmaciju, u široj javnosti, značaja procesa ublažavanja klimatskih promena, ali i prilagođavanja njima, sa posebnim fokusom na ukupnu publiku.

Cilj je da ovaj priručnik doprinese razumevanju neophodnosti i realne mogućnosti primene zelene transformacije u procedurama rada naslanjajući se na aktuelne politike poput usvojenih strateških dokumenata nacionalne regulative, uključujući i međunarodne sporazume, kao što su Pariski sporazum i Sofijska deklaracija, kao i da prikaže iskustva dosadašnjih uspešnih evropskih i vanevropskih praksi.

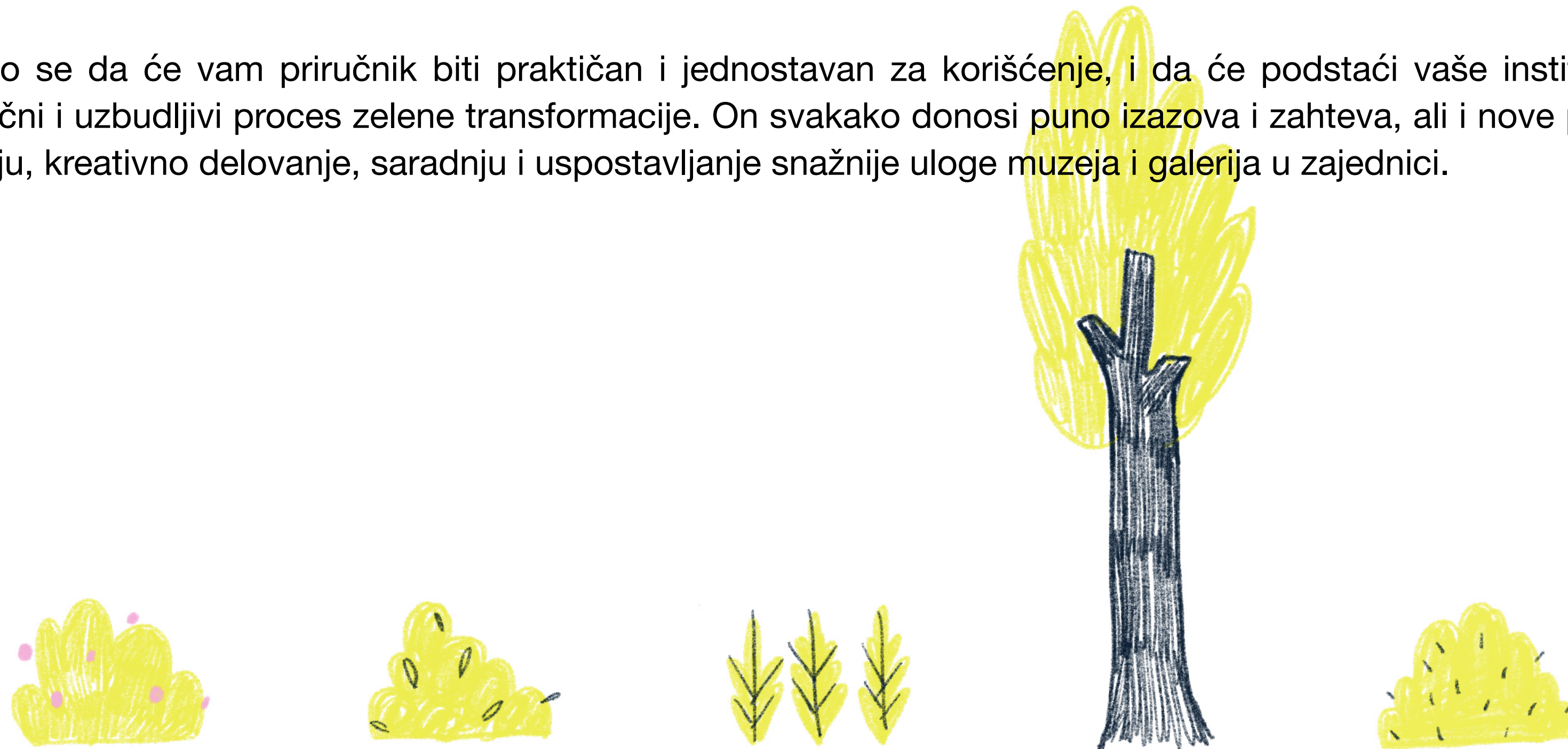
Kroz praktičan rad sa muzejima i galerijama na uspostavljanju nove filozofije delovanja i usvajanju ekološki održivijih radnih procedura, priručnik teži unutrašnjoj promeni koja se odnosi na načine rada, ali i značajnoj promeni spoljnog delovanja polja – redefinisajući društvenu ulogu umetnosti kao agenta promena, kroz animaciju publike i šire zajednice, te podsticanje njene participacije u sadržajima koji se bave ovom temom.

Kroz različite faze i formate delovanja, od istraživanja, preko obuke, do primene stečenih znanja i konačno kroz upotrebu priručnika, projekat *Green Art Incubator* na inovativan i komunikativan način podstiče stvaranje platforme za okupljanje kulturnih aktera i umetničkih inicijativa koje će uvažavati principe zelene pravedne tranzicije. Istovremeno, projekat pledira na podizanje svesti šire publike o značaju pitanja u kontekstu klimatske krize, te pruža strateško usmerenje resoru kulture u pravcu sopstvenog aktivnijeg uključivanja, kao i uključivanja zajednice u ove procese.

**KAKO DA
KORISTITE OVAJ
PRIRUČNIK**

Priručnik je koncipiran tako da omogući upoznavanje sa problemom klimatske krize, načinima na koje ona utiče na rad muzeja i galerija i aktivnostima koje oni mogu da preduzmu u tom kontekstu. Nakon prva dva – uvodna dela o klimatskoj krizi i zelenoj transformaciji u muzejima i galerijama, prikazane su konkretne smernice i uputstva koja se odnose na promene organizacione kulture, te promene koje treba da vode prelasku na produkcionni model *ekološki održivog muzeja, odnosno galerije*. Ova uputstva praćena su praktičnim vežbama kroz koje čitaoci, odnosno zaposleni u ovom sektoru mogu da: utvrde snage i slabosti svoje institucije, kao i mogućnosti i prepreke u okruženju; planiraju promene konkretnih aktivnosti; kreiraju zeleni manifest produkcije i realizacije izložbe, itd. Na kraju priručnika ponuđen je pregled važnih pojmova i koncepta u ovom kontekstu, kao i korisni linkovi ka relevantnim dokumentima na lokalnom i globalnom nivou.

Nadamo se da će vam priručnik biti praktičan i jednostavan za korišćenje, i da će podstaći vaše institucije na dugoročni i uzbudljivi proces zelene transformacije. On svakako donosi puno izazova i zahteva, ali i nove prilike za inovaciju, kreativno delovanje, saradnju i uspostavljanje snažnije uloge muzeja i galerija u zajednici.

**Autori priručnika: dr Zoran Erić, dr Ksenija Marković Božović,
dr Jovana Karaulić, dr Vladimir Đurđević**

Donator projekta Green Art Incubator: Fondacija za otvoreno društvo

Partneri na projektu: Fakultet dramskih umetnosti, Fizički fakultet Univerziteta u Beogradu,
SCEN- Studije scenskog dizajna Tehnički fakultet Novi Sad, Smart Kolektiv, SeeCULT platforma

KA ZELENI MUZEJIMA I GALERIJAMA

Dizajn priručnika: Andreja Lepir

Lektura: dr Biljana Mitrović

Koordinator projekta: Tijana Mićanović

Beograd, 2022.

FAKULTET
DRAMSKIH
UMETNOSTI
U BEOGRADU

FONDACIJA ZA OTVORENO DRUŠTVO, SRBIJA
OPEN SOCIETY FOUNDATION, SERBIA

smart
KOLEKTIV

SADRŽAJ

1. KLIMATSKA KRIZA

2. ZELENA TRANSFORMACIJA U MUZEJIMA I GALERIJAMA

Ka održivom muzeju / galeriji

Principi zelene transformacije u muzejima i galerijama

Presek stanja održivosti muzeja i galerija u Srbiji

3. ZELENA TRANSFORMACIJA ORGANIZACIONE KULTURE I OPŠTIH RADNIH PROCEDURA MUZEJA I GALERIJA

Kreiranje plana zelene transformacije

Formiranje akcionog plana

Mapiranje resursa i podrške

Saveti za lidere

Praktične aktivnosti – svakodnevni opšti poslovi, marketing, štampa publikacija

Opšte praktične aktivnosti i energetska efikasnost zgrade

Promocija, marketing i komunikacija (zelenije oglašavanje)

Ekološka štampa publikacija

4. ZELENA PRODUKCIJA – ODRŽIVA IZLOŽBA

Šta je zelena produkcija?

Osnovna načela održive izložbe

Praktične aktivnosti

Priprema i razvoj izložbe (smernice za kustose, producente, članove tima)

Osvetljenje i audio-vizuelna oprema

Putovanja, gostovanja

Koraci prema ekološki održivoj produkciji izložbi

PREGLED VAŽNIH POJMOVA I KONCEPTA

DOKUMENTI I KORISNI LINKOVI

1. KLIMATSKA KRIZA

Od početka industrijske revolucije, koncentracija ugljen-dioksida u atmosferi porasla je za 50%.¹ Porast je prvenstveno vođen njegovom nekontrolisanom emisijom usled sagorevanja fosilnih goriva, uglja, nafte i gasa, kao osnovnih energenata savremenog društva. Ova promena u koncentraciji ugljen-dioksida dovela je do zagrevanja planete, koja je trenutno, u odnosu na drugu polovinu devetnaestog veka, u proseku toplija za 1,19°C.² Naizgled malo zagrevanje pokrenulo je niz drugih promena u klimatskom sistemu Zemlje, koje savremeno društvo i prirodu koja nas okružuje uvode u zonu povećanih rizika. Rizici već jesu, a tek će biti, prepreka za nesmetani razvoj društva kao i za normalno funkcionisanje prirodnih sistema. Sve češći i jači toplotni talasi, poplave, suše, požari, degradirana zemljišta i narušeni ekosistemi jasno ukazuju da kao društvo ne idemo u dobrom smeru. Zato ne treba da nas čudi da sve češće govorimo o klimatskoj krizi, a ne klimatskim promenama.

Ovo je i razlog okupljanja svih zemalja sveta 2015. godine u Parizu, kada je potpisan po mnogo čemu jedinstveni sporazum. Prema Pariskom sporazumu, zemlje potpisnice obavezale su se da smanjenjem svojih emisija ograniče dalji porast globalne temperature značajno ispod 2°C, te da će uložiti dodatne napore da on potencijalno ostane ispod 1,5°C. Postavljanjem ove granice globalnom društvu uspostavljen je imperativ da se fosilna goriva više ne koriste, te da globalne emisije budu jednake nuli sredinom ovog veka. Sa druge strane, ukoliko se postojeći trend nastavi, granica od 1,5°C biće pređena već 2034. godine,² zbog čega je smanjenje emisija urgentni zadatak koji treba ugraditi u svaki aspekt života društva i pojedinca.

¹ <https://keelingcurve.ucsd.edu/>

² <https://cds.climate.copernicus.eu/cdsapp#!/software/app-c3s-global-temperature-trend-monitor?tab=app>

2.

ZELENA

TRANSFORMACIJA

U MUZEJIMA

I GALERIJAMA

Priroda globalnog izazova klimatskih promena zahteva kolektivni odgovor u svim sektorima i na svim nivoima. Sveukupno prisutna i intenzivno promovisana ideja je da umetnost i kultura mogu dati značajan doprinos u uvećanju vidljivosti i boljem društvenom razumevanju problema aktuelne klimatske i ekološke krize.³ Redefinisanje savremene paradigme kulture kao „moćnog mesta za promišljanje klimatske krize” zahteva strateški rad na sprovođenju *eko-zaokreta* institucija i organizacija u ovom polju, zbog čega je na globalnom planu prisutno sve više zelenih programskih i produkcionih pristupa. Takođe, vizija Međunarodnog saveta muzeja (ICOM), kao predstavnika globalne muzejske zajednice, jeste svet u kome se važnost prirodnog i kulturnog nasleđa univerzalno ceni. ICOM nastoji da obezbedi da održivost – kroz sve svoje oblike: društveni, ekonomski i ekološki – bude uključena u njegovu misiju i vrednosti, kao i u specifične aktivnosti.⁴ Međutim, kulturna i umetnička produkcija u Srbiji, opšte uzev, beleže, i dalje, vrlo skromna iskustva u ovom kontekstu, što nedvosmisleno ukazuje na potrebu za osnaživanjem kulturnih aktera u ovom pravcu.

³ Chaudhuri, Una. "Research theatre." *Research Theatre, Climate Change, and the Ecocide Project: A Casebook*. Palgrave Pivot, New York, 2014. 1-21.

⁴ Da bi konstruktivno doprineo diskusijama o održivosti, ICOM je 2018. osnovao Radnu grupu za održivost. Njena misija je da pomognu ICOM-u da razmotri kako da uključi održivost, kako unutar same organizacije, tako i za njene pojedinačne i institucionalne članove. Generalna skupština ICOM-a održana u Kjotu 2019. usvojila je dve rezolucije o održivosti:

- O održivosti i implementaciji Agende 2030, Transformisanje našeg sveta
- Muzeji, zajednice i održivost

Videti: <https://icom.museum/en/our-actions/research-development/sustainability-and-local-development/>

KA ODRŽIVOM MUZEJU | GALERIJI

Delatnost muzeja i galerija i njihov rad sa publikom i zajednicama predstavlja idealnu poziciju za razvoj svesti, obrazovanje u domenu suočavanja sa klimatskim promenama i upoznavanja sa ciljevima održivog razvoja i *zelenom transformacijom* u svim sferama društva pa tako i u kulturi. Institucije poput muzeja i galerija trebalo bi zato da se pozicioniraju kao vitalni društveni akteri u tom domenu, a ne da čekaju da im legislative i „zelene agende” dolaze „odozgo”. Muzeji i galerije bi tako trebalo da omoguće da se sve aktivnosti u vezi sa klimatskim promenama sprovode na način koji ne obespravljuje ljude ili zajednice, lokalno ili globalno. Takođe, trebalo bi da prepoznaju da se u suočavanju sa klimatskim promenama moraju istovremeno baviti i drugim izazovima održivog razvoja.

Muzeji i galerije bi zato prvenstveno trebalo da razumeju kako će na njih uticati klimatske promene i da prilagode svoju praksu, zgradu, programe i kolekcije (ako ih imaju) da budu pripremljeni za izazove u budućnosti. Muzeji i galerije trebalo bi, globalno, da podržavaju sve tendencije i društvene procese da bi se što je to pre moguće smanjile emisije gasova staklene bašte, u skladu sa obavezama iz Pariskog sporazuma. U svim aspektima aktivnosti trebalo bi da daju primer i da uporno podstiču smanjenje sopstvenog ugljeničnog otiska. Muzeji i galerije treba da ohrabre i osnaže publiku da shvati ulogu koju svi moraju da igraju u klimatskim akcijama i da budu obučeni i ovladaju veštinama za tu ulogu: troše manje robe i materijala, stvaraju manje otpada, i da brinu da sve što koriste može da bude obnovljivo.⁵

⁵ McGhie, Henry. Mobilising Museums for Climate Action: Tools, frameworks and opportunities to accelerate climate action in and with museums. Museums for Climate Action, London, 2021. 4=5.

Međutim, u strateškom planiranju procesa *zelene transformacije* muzeja i galerija u Srbiji od podjednake važnosti je lokalni socio-ekonomski kontekst, tržište i pravno-regulativni okvir koji određuju prava, obaveze i mogućnosti ekološkog delovanja privrednih subjekata, načini finansiranja i uređenja kulturno-umetničke produkcije, te mesto i uloga muzeja i galerija u srpskom društvu. Važno je i izbeći *zamku* prevelikih očekivanja jer je jasno da ovaj sektor kulture ne može da utiče na konačno rešenje problema sa kojima se suočavamo u kontekstu klimatske krize, ali ne sme se dozvoliti ni podcenjivanje njegovog doprinosa u društvenom razumevanju ove teme, kao ni činjenice da je rad na uspostavljanju ekološki održivih praksi ujedno i mogući instrument prevazilaženja sve izvesnije ekonomske neodrživosti muzeja i galerija.

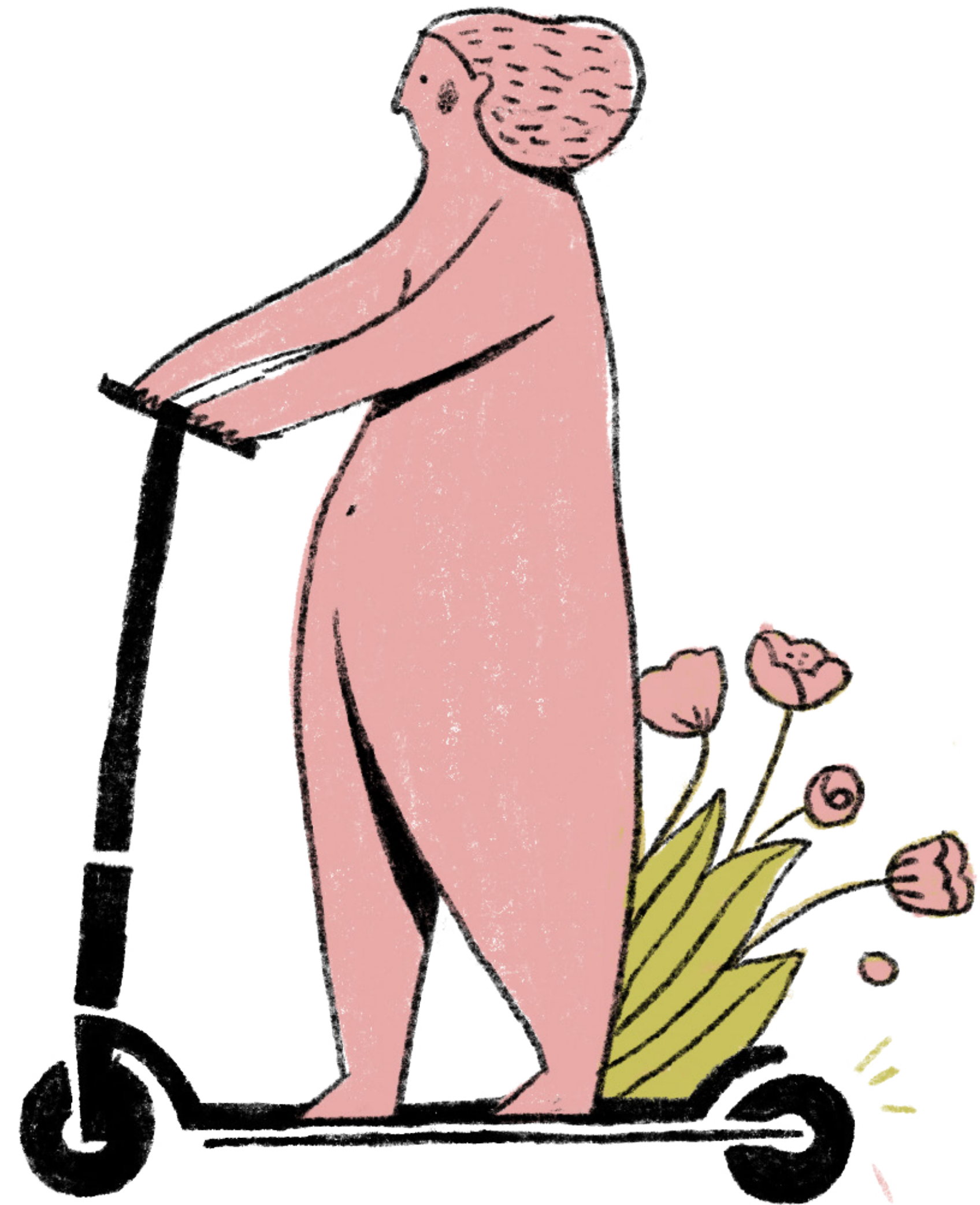
5 RAZLOGA ZA PROMENU

ZELENA TRANSFORMACIJA POSLOVANJA MUZEJA I GALERIJA:

1. doprinosi boljoj pripremljenosti organizacije za buduće zakonske izmene
2. podrazumeva uštedu na dugoročnom planu
3. otvara nove perspektive u pogledu kolaborativnog stvaralaštva
4. utiče na stvaranje snažnijih veza muzeja i galerija i zajednice, doprinosi boljoj reputaciji i procesima razvoja publike
5. podstiče kreativnost i inovacije u kontekstu iznalaženja najboljih kustoskih rešenja kao odgovora na klimatsku krizu.

Izvesno je da su pred nama brojne zakonske promene u kontekstu postizanja ekološki održivog načina poslovanja, zbog čega je važno da muzeji i galerije na vreme prepoznaju rizike koje ove promene mogu imati na način njihovog rada. Pri tome, strateške aktivnosti u ovom pravcu, poput prelaska na režim redukovanja potrošnje energije, ponovnog korišćenja i razmene materijala i sl., mogu voditi značajnim uštedama, kao i refokusiranju sa resursa jedne institucije na celokupni sistem, te iniciranju novih oblika saradnje. Istovremeno, *zelenom transformacijom* poslovanja muzeji i galerije ostvaruju ulogu medijatora u osveščivanju i iniciranju dijaloga na temu klimatske krize (sa kojom se ljudi najčešće suštinski ne povezuju), čime ostvaruje širi uticaj – podiže svoj ugled, privlači nove talente, jača kulturni i socijalni kapital institucije.

Klimatska kriza nije samo izazov koji je potrebno savladati, jer promena parametara po kojima muzeji i galerije (trenutno) funkcionišu predstavlja i uzbudljivu kreativnu priliku. Tako, period prilagođavanja novom modelu rada ne treba shvatati kao godine restrikcije, već godine dinamičnih i kreativnih promena ispunjenih prilikama za razvoj programa muzeja i galerija i njegovih aktivnosti. U pravcu prihvatanja klimatske krize kao kreativnog izazova, važno je podvući i to da održivo koncipiranje projekata ne podrazumeva nametanje ekoloških tema i problematike kao primarnih u izložbenoj politici muzeja i galerija, niti zadaje opsege umetničkog i idejnog dometa i zahvata samih izložbi, već nalaže nove okvire kustosima i autorima nove – *zelene principe* u skladu sa kojima se ostvaruje postojeća misija i vizija muzeja i galerija.

PRINCIPI ZELENE TRANSFORMACIJE

Na konferenciji Ujedinjenih nacija o klimatskim promjenama COP26 održanoj 2021. u Velikoj Britaniji, još jednom je prepoznat značaj širokog spektra sektora, posebno muzeja, galerija i drugih kulturnih i obrazovnih institucija. Povodom COP26 kao rezultat projekta *Reimagining Museums for Climate Action* napravljen je priručnik kao doprinos Saveta za istraživanje umetnosti i humanističkih nauka (Arts and Humanities Research Council) rešavanju problema klimatskih promena u domenu očuvanja kulturne baštine.

Ključna pitanja koja se postavljaju u toj publikaciji su sledeća:

- Kako institucije kulture mogu da učestvuju u klimatskoj akciji?
- Kako mogu da osnaže ljude da znaju, brinu i deluju u vezi sa klimatskim promenama?
- Na koja sredstva i metode mogu da se oslanjaju?

Publikacija donosi niz korisnih informacija, kako u domenu strategije, tako i u praktičnim i korisnim savetima. Posebno se naglašava 6 preporuka o tome šta bi institucije morale da urade u domenu borbe protiv klimatskih promena.⁶

⁶ *Ibid.*

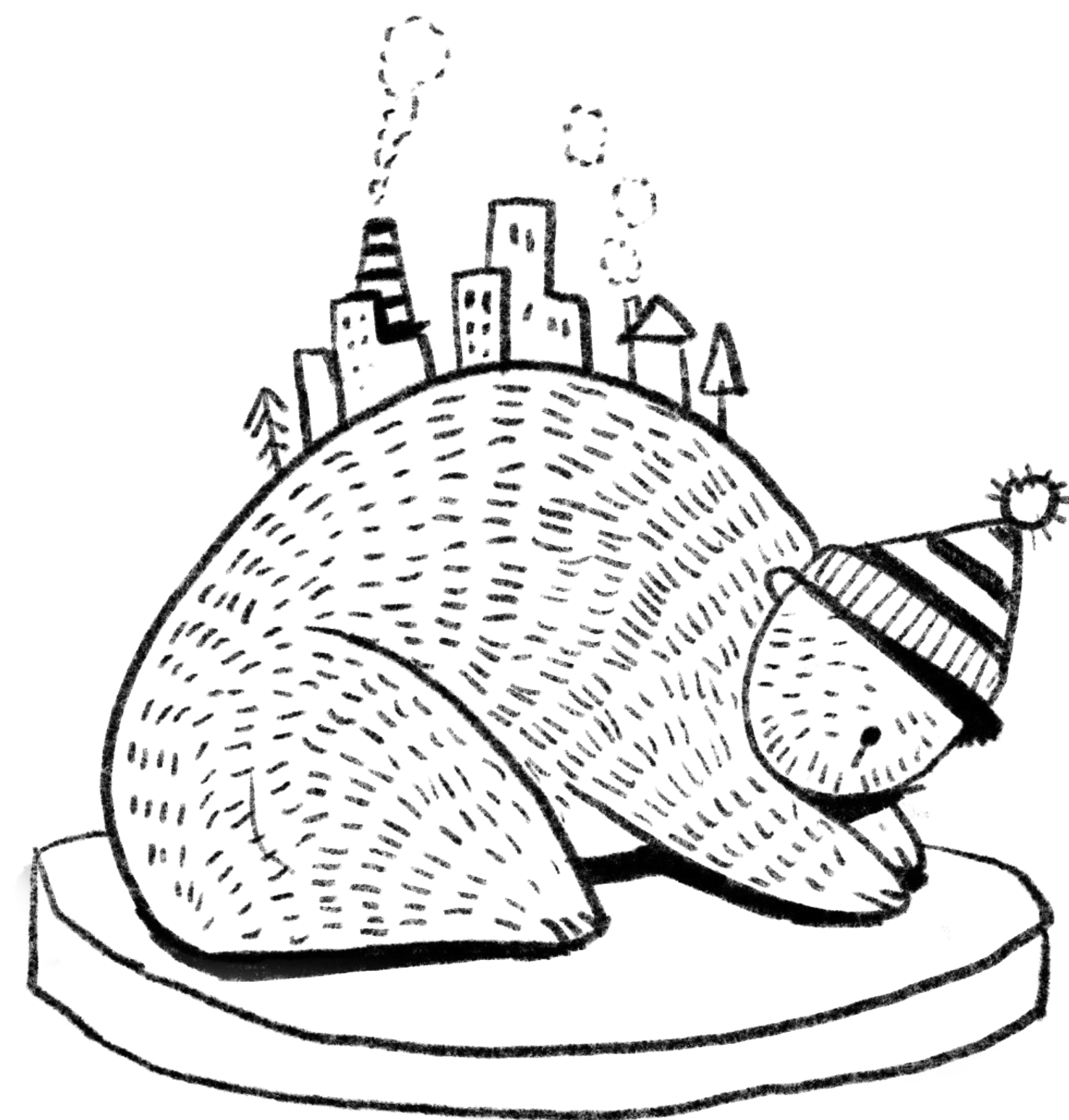
ŠEST SAVETA ZA MUZEJE I GALERIJE

1. Prepoznajte da klimatske promene zahtevaju brzu akciju u svim sektorima, uključujući i muzeje i galerije, i svuda, i da trenutni tempo promena nije ni približno dovoljno brz.
2. Priznajte da muzeji i galerije troše ogromne količine energije, koriste standarde koji zahtevaju potrošnju energije, da su često veoma rasipni i da se sporo menjaju.
3. Brzo smanjite emisije gasova staklene bašte, dostižući ili barem na putu ka neto nuli do 2030. gde god je to moguće, uključujući ceo lanac vrednosti i sve aktivnosti. Koristite kompenzacije samo na odgovoran način kao deo ukupne emisije – program smanjenja.
4. Podržite ljude, zajednice i prirodu da budu otporni na klimatske uticaje, kroz obrazovanje, podizanje svesti i participativne programe.
5. Osigurajte da su kolekcije otporne na klimatske uticaje, izmeštanjem i odgovarajućim planiranjem, i smanjite uticaj kolekcija na klimatske promene prekomernom upotrebom energije.
6. Igrajte snažnu ulogu u lokalnim, nacionalnim i međunarodnim akcijama za rešavanje klimatskih promena.

Proces zelene transformacije potrebno je dakle sistemski planirati i sprovesti, polazeći od utvrđivanja rizika i njihovih implikacija (neposrednih i sekundarnih), a zatim planiranja strateških aktivnosti i izazova njihove primene. Praktično, to podrazumeva različite tipove aktivnosti kojima se izbegava rizik, transformisati ga u priliku ili minimizirati njegove posledice, planirane u okviru svih faza rada produkcionih procesa. Među planiranim aktivnostima potrebno je napraviti prioritete i proceniti šta je izvodljivo u okvirima organizacije, a šta unutar šire mreže; za svaku aktivnost mora postojati odgovorno lice i detaljan plan sprovođenja i evaluacije.

OSNOVNE SMERNICE U KONCIPIRANJU ODRŽIVIH PROCEDURA RADA:

1. Svaki kreativni proces mora sadržati aspekt održivosti, zbog čega – od početka pripreme projekta – u kustoskoj eksplikaciji i viziji autorskog tima u pogledu dizajna i arhitekture izložbe ili drugih projekata, moraju biti ugrađeni zeleni koncepti.
2. Rezultati uspeha zelene transformacije u velikoj meri zavise od načina saradnje i komunikacije unutar tima.
3. Koncipiranje budžeta treba da omogući saradnju timova na održivom razvoju projekta (predvideti dodatno vreme i resurse za pronalaženje održivih alternativa).
4. Prihvatanje zelenih koncepta u procesu produkcije izložbi, ali i samih umetničkih dela (u slučaju aktuelnih umetničkih praksi) zahteva promene u postojećem načinu rada, upotrebu novih materijala i alata.
5. U celokupnom procesu produkcije neophodno je voditi računa o doslednoj i kontinuiranoj primeni konceptata ponovne upotreba materijala i opreme, reciklaže i/ili prenamene.
6. U planiranju procesa svih faza produkcije neophodno je voditi računa o izboru načina transporta, s aspekta različitih količina emisija koje proizvode alternativne varijante.

PRESEK STANJA ODRŽIVOSTI MUZEJA I GALERIJA U SRBIJI

Čitajući prethodno definisane smernice, deluje da se pojedine već primenjuju u redovnoj praksi muzeja i galerija u lokalnom kontekstu, iako suštinski ne postoji formalna orijentacija ka prelasku na zeleni način poslovanja. Ovo dokazuju i rezultati istraživanja sprovedenog u okviru projekta *Green Art Incubator*.⁷

⁷ Istraživanje je sprovedeno u sledećih 15 muzeja i galerija u Beogradu: Muzej Grada Beograda, Muzej Jugoslavije, Muzej savremene umetnosti, Udruženje likovnih umetnika Srbije, Galerija HAOS – Fondacija za crtež, Narodni muzej Srbije, Muzej primenjene umetnosti, Grafički kolektiv, Etnografski muzej, Srpska akademija nauka i umetnosti, Muzej nauke i tehnike, Muzej Zepter, Muzej Nikole Tesle i Kulturna ustanova Galerija 73.

Analizom godišnjih izveštaja, statuta i medijske arhive, te korišćenjem metode upitnika (koje su popunjavali zaposleni u muzejima i galerijama), prikupljeni su podaci o iskustvima i praksama institucija na temu primene zelenih koncepata u njihovom radu. O identifikovanim ključnim pitanjima je potom diskutovano u okviru fokus grupe, kroz formu radionice / debatnog panela.

U istraživanju je učestvovalo 15 ustanova, od čega su većinu činili muzeji, dok je anketu popunilo samo nekoliko galerija. Raspon godina osnivanja ovih ustanova kreće se od 1841. do 2010. Ovaj podatak može biti posebno zanimljiv iz aspekata mogućeg podizanja energetske efikasnosti samih zgrada, s obzirom da se ustanove sa dugom tradicijom često nalaze u starim zgradama, koje su ponekad i pod određenim nivoom zaštite. Takođe, većina zgrada nije ni namenski pravljena za potrebe muzeja ili galerija, što dodatno otežava njihovo prilagođavanje novim muzeološkim standardima izlaganja i zaštite. Ovakva situacija može potencijalno predstavljati barijeru u smislu rekonstrukcije i transformacije njihovih zgrada u energetski efikasnije, što često pretpostavlja upotrebu novih materijala, izmenu određenih elemenata fasade, stolarije, itd. Konačno, samo 14% objekata od svih anketiranih institucija poseduje adekvatne energetske sertifikate.

Sa druge strane, na veliku kvadraturu većine ustanova, i postojanje prostranih galerijskih prostora (samo dve ustanove su prijavile da zgrada zauzima manje od 1000m²) može se gledati kao na prednost u smislu mogućih ušteda usled povećanja energetske efikasnosti njihovih zgrada. Tako, na ova dva elementa – starost zgrade koja pretpostavlja njeno očuvanje u smislu izvornog izgleda, i velikog broja kvadrata same zgrade koji otvaraju prostor za značajno podizanje energetske efikasnosti i značajnih ušteda u smislu potrošnje energije – može se gledati kao na elemente koji su u sukobu, i koji zahtevaju detaljno promišljanje i traženje međusobnog balansa.

U pogledu zelene politike anketiranih institucija rezultati ankete pokazuju da je prilikom pripreme i realizacije izložbi i drugih projekata dijalog o zelenim konceptima nedovoljno prisutan. Čak 16% institucija odgovara da se o tim temama ne diskutuje uopšte, dok u 42% slučajeva taj dijalog je malo i u istom procentu srednje prisutan. Još se manje vodi briga o upoznavanju i obrazovanju zaposlenih sa primenom *zelene transformacije* kroz trening programe i saradnju sa relevantnim institucijama usmerenim na zaštitu životne sredine. U marketinškim aktivnostima institucije, isticanje ekološke orijentacije je gotovo zanemarljivo, nije prisutno u 17% slučajeva, dok je malo prisutno u 75% odgovora. Nešto bolja situacija je u konkretnoj praksi i učešću anketiranih institucija u projektima koji promovišu zelene koncepte i teže razvoju ekološke svesti zajednice. Polovina institucija je odgovorila da je takva praksa srednje prisutna, a 8% da je čak prilično prisutna. Konačno, partnerstvo sa organizacijama koje se bave pitanjima ekologije je u 58% slučajeva srednje prisutno, dok kod ostalih institucija ili nije uopšte prisutno (17%) ili je malo prisutno (25%), što takođe govori o prostoru za dodatna umrežavanja i saradnju kao i o ukupnom razvoju zelene politike muzeja i galerija.

Što se tiče planiranja i procesa realizacije izložbi, posebna celina u okviru anketa odnosila se na arhitekturu postavki. Od anketiranih institucija, samo jedna trećina poseduje modularne zidove za višekratnu upotrebu. Takođe, prilikom izrade dodatnih zidova za potrebe izložbi polovina anketiranih institucija pokazuje srednje ili veoma veliku opredeljenost za upotrebu ekoloških biorazgradivih materijala. Ako se uzme u obzir da

17% institucija nije do sada koristilo niti imalo potrebu za dodatnim zidovima, onda je svest o mogućnosti ponovne upotrebe postojećih zidova i štednje zadovoljavajuća jer gotovo 60% anketiranih ima tu praksu.

Pozitivna tendencija je da dve trećine institucija u zadovoljavajućoj meri obraća pažnju na upotrebu materijala za info table i legende za izložbe i da izbegava upotrebu materijala koji se teško recikliraju. Nešto manje pažnje se obraća na upotrebu takvih materijala prilikom zaštite umetničkih dela. U 42% institucija izbegavanje upotrebe plastike, poliestera ili PVC-a je srednje prisutno, dok je samo 8% anketiranih odgovorilo da nimalo ne obraća pažnju na ovo pitanje.

Od ustanova koje su pozitivno odgovorile da rade na razvrstavanju i/ili recikliranju otpada (67%), najviše njih je prijavilo razvrstavanje/recikliranje papira/kartona, zatim elektronskog otpada i plastike, dok je samo po jedna ustanova prijavila da razvrstava staklo, organski otpad i metal. Takođe, samo 29% institucija je pokušalo da uspostavi kontakt sa kompanijama za razvrstavanje otpada i njihova iskustva su samo u dva slučaja pozitivna.

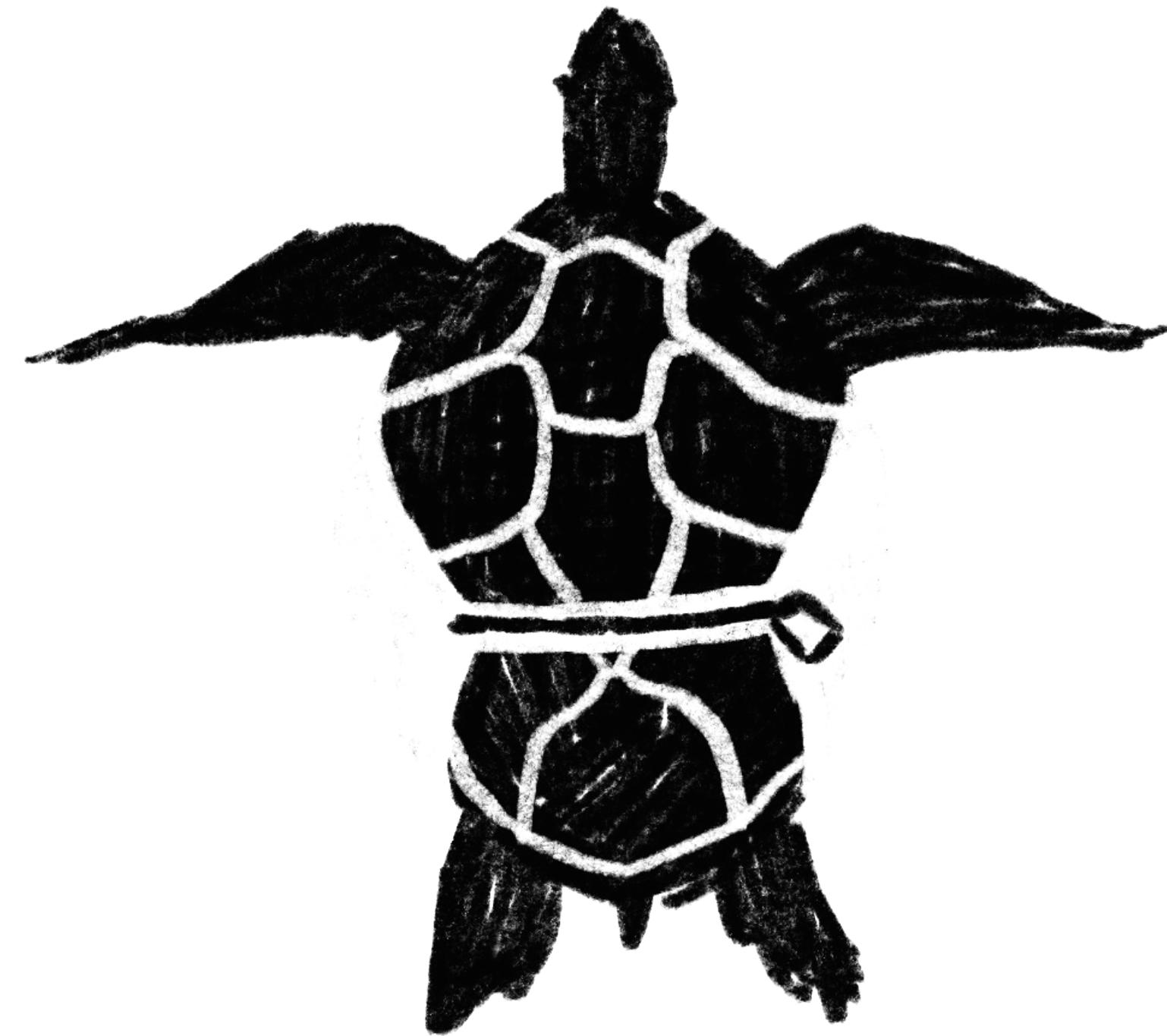
Upitani šta smatraju ključnim izazovom u primeni zelenih koncepata, muzeji i galerije navode: nedostatak sredstava i resursa; povećanje energetske efikasnosti zgrade prilikom rekonstrukcije ili sanacije, nedostatak kvalitetne edukacije i razvoja opšte svesti građana u suočavanju sa ekološkim problemima; generalno sprovođenje sortiranja otpada i njegovog recikliranja, u čemu je uloga gradske uprave ključna u

obezbeđivanju uslova za takvu politiku, počevši od postavljanja kanti za recikliranje na dosta punktova dostupnih institucijama i pojedincima; neophodnost regulisanja zakonskih propisa, i posebno promena Zakona o javnim nabavkama koje nameću izbor najpovoljnijeg ponuđača i gde bi kao uslov trebalo da se postavi i ekološki aspekt.

Neophodno je, međutim, da se primeti i činjenica da ni instrumentima kulturne politike muzeji i galerije nisu usmereni da zeleno posluju: ne postoji *zelena knjiga* muzeja ili galerija na gradskom ili nacionalnom nivou; imperativ i principi *zelene transformacije* nisu prisutni u opštim ciljevima kulturnog razvoja; evaluacija održivosti poslovanja nije segment obaveznih izveštaja koji se podnose osnivaču; nedostaju programi nagrađivanja pozitivnih praksi ove vrste; izostaju sistemska istraživanja i studije, a projekti u ovom kontekstu nedovoljno su afirmisani, što potvrđuje i zanemarenost kriterijuma ekološki odgovornog delovanja u uslovima budžetskih konkursa za sufinansiranje projekata u kulturi i umetnosti.

S druge strane, polazeći od smernica Akcionog plana adaptacije na klimatske promene sa procenom ranjivosti Grada Beograda iz 2015. godine, Akcionog plana za zeleni grad iz 2020, te usvojenog Zakona o klimatskim promenama Vlade Republike Srbije, evidentno je da postoji neiskorišćeni prostor za primenu zelenih politika u gradskim muzejima i galerijama, sa fokusom na implementaciji strukturnih i nestrukturnih mera u radu ovih institucija. Prema navedenim dokumentima, *strukturne mere* podrazumevale bi prilagođavanje kroz procese mera štednje i

energetske efikasnosti, ponovne upotrebe materijala i reciklaže; dok bi primena *nestrukturnih mera* obuhvatala reprezentaciju održivosti kroz komunikacione procese (marketinške aktivnosti) i participaciju publike u kreiranju ekološkog narativa (na primer: različiti edukativni programi i programi animacije kojima se publika uključuje u zelene inicijative muzeja i galerija).

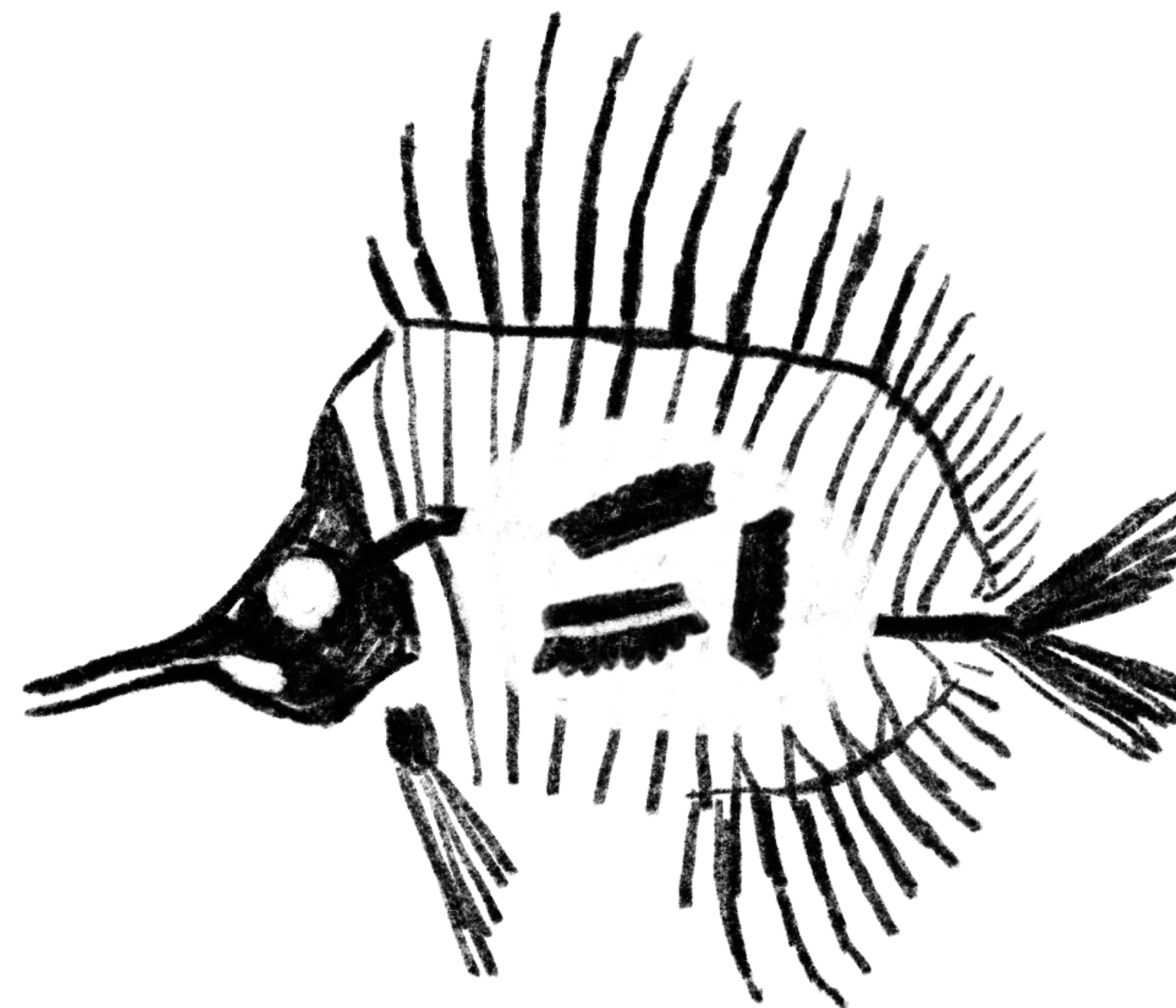
**3. ZELENA
TRANSFORMACIJA
ORGANIZACIONE
KULTURE I OPŠTIH
RADNIH PROCEDURA
U RADU MUZEJA
I GALERIJA**

KREIRANJE PLANA ZELENE TRANSFORMACIJE

Kako bi ciljevi i tok procesa zelene transformacije organizacije bili jasni svim zaposlenima, poželjno je kreirati zvanični plan/dokument na ovu temu. **Publika, partneri i šira javnosti**, takođe, treba da budu obavješteni o postojanju *eko-strategije* muzeja ili galerije, njenim postavljanjem na sajt i društvene mreže, javnim obavještenjima o započetom procesu i sl. Pored toga, **spoljne saradnike** potrebno je ne samo informisati o uvođenju promena u rad muzeja i galerija, već i podstaknuti na slične akcije, zbog čega je poželjno da ugovori sa njima sadrže tzv. *zelene klauzule*.

PLAN ZELENE TRANSFORMACIJE PREDSTAVLJA **STRATEŠKI DOKUMENT** KOJI UKLJUČUJE:

- **manifest** – eksplicitno opredeljenje ka eko-zaokretu sa jasno navedenim ciljevima istog; i
- **prateći akcioni plan** prilagođavanja na klimatske promene i njihovo ublažavanje sa **mapiranim partnerima** (organizacijama, mrežama i platformama koje se bave ekološkim pitanjima) i **instrumentima podrške** (poput dostupnih kurseva, onlajn kalkulatora emisija ugljen-dioksida, priručnika itd.).

FORMIRANJE AKCIONOG PLANA

U formiranju akcionog plana, primarno je **utvrditi rizike (I)**, pri čemu se: neposredni rizici odnose na trenutne i buduće aktivnosti organizacije (svakodnevni rad, planove, umetnički program, postojeće i buduće uloge u zajednici); a sekundarni na probleme koji se mogu javiti usled širih društvenih i ekonomskih promena izazvanih klimatskom krizom (npr., ako većina sredstava iz javnih fondova ide ekološkim projektima, da li će to ugroziti finansiranje projekata u kulturi?).

Sledeći korak je **razmisliti kakve su moguće implikacije (II)** po organizaciju, a zatim i zajednicu u kojoj ona deluje. Shodno tome planiraju se **načini da se identifikovani izazovi prevladaju (III)**, što uključuje praktične intervencije/akcije (poput sadnje i gajenja više zelenila oko zgrade, popravke stolarije, zamene sijalica i sl.) ili menadžerske intervencije (kao što je komunikacija sa zaposlenima na ovu temu, trening itd.).

Planirane aktivnosti mogu biti osmišljene tako da se: 1.) rizik izbegne prevencijom situacije koja može da se desi (npr. adaptacija zgrade u kontekstu zaštite od preobimnih padavina); 2.) redukuje obim rizika minimiziranjem njegovih posledica (smanjivanje obima štampe u kancelarijskim i drugim poslovima); ili 3) rizik transformiše u poslovnu priliku (npr. prelazak na digitalni oblik oglašavanja i razvoj društvenih mreža i sajta).

Plan zelene transformacije podrazumeva i **objektivnu procenu mogućnosti organizacije**, što između ostalog znači da u zavisnosti od njene veličine, resursa i kapaciteta može biti moguće učiniti samo nekoliko manjih, konkretnih stvari, dok će veći i kompleksniji ciljevi biti izvodljivi tek u okviru šire mreže. Takođe, imajući u vidu kapacitete, među planiranim akcijama potrebno je **napraviti prioritete** u odnosu na to šta je moguće uraditi i šta će dati najviše rezultata. Aktivnosti i ciljeve treba planirati kao kratkoročne (3–6 meseci), srednjoročne (6–12 meseci) ili dugoročne (u narednim godinama), imajući na umu da preuzimanje prevelikog broja novih zadataka može suviše opteretiti organizaciju, ali i da planiranje „na dugom štapu” može učiniti da se ne reaguje na vreme, te proces previše „razvuče”.

Za svaku aktivnost, ili grupu aktivnosti, mora postojati **odgovorno lice, utvrđeni načini evaluacije i datumi** razmatranja dokle se stiglo u sprovođenju plana.

MAPIRANJE RESURSA I PODRŠKE

Kao što je već pomenuto, identifikovani problemi muzeja i galerija s aspekta sprovođenja procesa zelene transformacije odnose se na: manjak vremena, manjak zaposlenih, nedostatak konkretnih znanja i informacija, finansijske prepreke i nepostojanje adekvatnih zakonskih okvira koji bi omogućili institucijama da ekološki deluju.

Nedostatak vremena – U sprovođenju plana transformacije jedna od objektivno najvećih prepreka jeste manjak vremena, jer je ovo novo polje rada značajno za sve, ali najčešće nije ničija specifična odgovornost. Zato je važno odrediti zaposlene koji će biti nosioci planiranih aktivnosti, i u njihove opise poslova uključiti odgovornost u vezi sa ovim pitanjima.

Nedostatak novca – Uvođenje promena (poput redukovanja potrošnje električne energije, smanjivanje obima štampanih materijala, ponovno korišćenje resursa itd.) svakako će doprineti uštedi u redovnom poslovanju muzeja i galerija, ali može podrazumevati i dodatne inicijalne troškove (za prilagođavanje zgrade, zamenu zastarele tehnike i sl.). Međutim, važno je razumeti da ovo donosi finansijske benefite na dugoročnom planu, tj. da rad na uspostavljanju ekološke održivosti doprinosi i boljoj ekonomskoj i tržišnoj održivosti muzeja i galerija. S tim u vezi, uobičajena je praksa

fandrejzovanja za potrebe procesa zelene transformacije, potraživanjem sredstava od javnih i privatnih fondova. Konkurišući na sve brojnije javne pozive u kontekstu društvenog eko-zaokreta, u skladu sa usvojenom i transparentnom eko-strategijom institucije, muzeji i galerije mogu čak rešiti višegodišnje, postojeće infrastrukturne probleme.

Nedostatak stručnosti i manjak zaposlenih – Za uspeh procesa zelene transformacije od ključne važnosti su zaposleni i zajednički rad. U tom smislu, svi zaposleni (ali i spoljni saradnici) trebalo bi da budu obavešteni o novoj, ekološkoj orijentaciji institucije, i upoznati sa manifestom i akcionim planom njene zelene transformacije. Važno je podstaći zaposlene da pronađu održivije alternative u sopstvenom radu, inspirisati ih na dublje razmišljanje o ovoj temi, obezbediti adekvatnu edukaciju i stalni dotok informacijama. Ovo podrazumeva i angažman eksternih stručnjaka za pomoć, identifikaciju brojnih onlajn kurseva i vodiča, kao i različitih događaja, platformi, programa i projekata posvećenih odgovoru muzeja i galerija i polja umetnosti u celini na problem klimatske krize.

Nedostatak podrške – Na kraju, uvođenje promena u ovom kontekstu podrazumeva i aktivni rad na umrežavanju sa kulturnim, obrazovnim, naučnim i drugim organizacijama radi zajedničkog delovanja na uspostavljanju boljeg socio-ekonomskog i političkog okvira za sprovođenje procesa zelene transformacije. Prava i obaveze nacionalnih institucija po pitanju ekološkog delovanja intenzivno se menjaju. Posebno treba imati u vidu da je krajem 2021. godine u procesu pregovora o pristupanju Republike Srbije Evropskoj uniji otvoreno poglavlje 27 – Životna sredina i klimatske promene, i očekivano je da će u skoroj budućnosti nacionalne institucije biti primorane na uvođenje izmena postojećih praksi u ovom smislu, te je dobro da muzeji i galerije na vreme postanu akteri sistemskih promena, zastupajući interese struke i profesije „iz prve ruke”.

SAVETI ZA LIDERE

- Počnite od identifikovanja onoga što je potrebno promeniti kako bi se postigli maksimalni rezultati. Postoje različite stručne organizacije i platforme u ovom domenu (poput *Green Art Incubatora* u Srbiji ili *Carbon Trust-a* u Engleskoj), koje nude besplatnu pomoć i savete, nalaze relevantnih istraživanja, pa i kalkulatore ugljen-dioksida i otpada koje proizvodi jedna institucija, na osnovu čega je moguće jasno identifikovati rizike, odrediti prioritete u procesu transformacije i planirati najefikasnije redukcije.
- Formulшите precizni Akcioni plan i uključite zaposlene iz svih odeljenja u sve faze njegovog planiranja i sprovođenja.
- Uključite sve zaposlene u proces transformacije, organizujte razgovore i treninge koji će podići kapacitete za promenu postojećih praksi (uključujući i najosnovnije, poput isključivanja svetla, odlaganja otpada i recikliranja, kontrolisanja sistema za grejanje/hlađenje itd.). Odredite pojedince među zaposlenima koji će imati posebne odgovornosti u kontekstu usvajanja zelenih koncepata.
- Obezbedite obuku zaposlenima, konsultujte stručnjake i naručite profesionalne izveštaje.
- Pratite potrošnju energije, poredite mesečne potrošnje, razgovarajte sa tehničkim direktorom o odnosu ovoga i ekološke održivosti radnih procedura.
- Planirajte uštedu i investicije u ovom kontekstu. Pronađite programe podrške i konkurse fokusirane na podsticanje zelenih inicijativa.
- Nabavite sertifikate da biste ocenili performanse održivosti u zaštiti životne sredine vaših programa, delatnosti i upravljanja zgradom.
- Uključite zelene klauzule u svoje dogovore sa spoljnim partnerima. Inspirišite ih na usvajanje održivih modela poslovanja (obavestite ih o svom manifestu i aktivnostima, ugovorima koje ste potpisali sa firmama za odlaganje otpada, informacijama koje ste prikupili na ovu temu).

PRAKTIČNE
AKTIVNOSTI -
SVAKODNEVNI
OPŠTI POSLOVI,
MARKETING, ŠTAMPA
PUBLIKACIJA

Tranzicija muzeja i galerija ka održivim, zelenim konceptima, podrazumeva, dakle, niz promena/aktivnosti, među kojima su pojedine uskospecifične za određene segmente rada tih institucija, dok su druge – *opštije* primenjive u praksama različitih sektora i radnih profila: smanjenje količine materijala koji se štampa i izbor ekološki održivijih opcija (npr: štampa na obe strane papira, korišćenje recikliranog papira, biljnog mastila, digitalne prezentacije ideja itd.); korišćenje usluga lokalnih firmi radi smanjivanja emisije ugljen-dioksida; korišćenje bicikla ili javnog prevoza kada god je to moguće (za dostavu, nabavku, dolazak na posao); štednja električne energije (isključivanje svetla i aparata koji se ne koriste, korišćenje energetske štedljive opreme); ponašanje u skladu sa *Zero Waste* regulacijama (ukoliko postoje); sprovođenje aktivnosti u dobro izolovanim prostorijama; saradnja sa partnerima koji ekološki posluju i implementacija zelene politike u komunikaciji putem elektronske pošte, dokumentima, ugovorima itd.

OPŠTE PRAKTIČNE AKTIVNOSTI I ENERGETSKA EFIKASNOST ZGRADE

- • Vodite računa o tome da li simultano rade uređaji za grejanje u jednom prostoru i uređaji za hlađenje u drugom; isključite sistem za grejanje leti; izbegavajte „male” električne uređaje za dogrevanje; vodite računa o redovnoj proverbi protoka vazduha u ventilacionom sistemu, redovno proveravajte i podešavajte termostate, servisirajte kotlove, proveravajte slavine za vodu.
- Obratite pažnju na efikasnost električne opreme, koristite štedljive sijalice, isključujte osvetljavanje zgrade i foajea na dnevnom svetlu.
- Promenite sistem osvetljenja u LED.
- Instalirajte fotonaponske panele u vašoj zgradi (ukoliko je to moguće).
- Uspostavite politiku niske količine štampe sa prelaskom na digitalnu komunikaciju, uključujući izveštaje za savete i ministarstva.
- Optimizujte fotokopir aparate na štedljivi način rada, ugasite opremu na kraju dana, zatvorite prozore ukoliko uključujete klima-uređaje.
- Koristite reciklirane materijale, eko-papirnu galanteriju, sredstva za održavanje higijene i prostora sa eko-naznakom.
- Ne koristite plastiku, zamenite plastične kese za smeće ekološkim.
- Uspostavite interni vodič za sortiranje otpada. Separacija otpada, posebno ambalažnog otpada za koji već postoji razvijen sistem preuzimanja, kao što je, PET (PETE) ambalaža, TETRAPAK, staklo, metal, papir i karton.
- Vodite se geslom da je najefikasniji način da se smanji otpad strategija da se on uopšte ne stvara.
- Za nabavku materijala i robe koristite usluge lokalnih preduzetnika.
- Podstaknite zaposlene da koriste javni saobraćaj.
- Ako već nemate, inicirajte pravljenje ili ako ste u mogućnosti napravite sami parking za bicikle kako biste podstakli zaposlene i posetioce da ih koriste.
- Uspostavite odgovornu politiku za korišćenje administrativnog potrošnog materijala.
- Omogućite kompostiranje, posebno u kafeu (ako ga posedujete).
- Povećajte Km0 proizvode i vegetarijanske opcije u vašem kafeu (ako ga posedujete).
- Koristite vodu sa slavine umesto flaširanu – u muzeju/galeriji i kafeu. Ako nije moguće korišćenje vode sa slavine, onda omogućite snabdevanje bezbedne pijaće vode kako bi se smanjio broj plastičnih flaša.
- Koristite obične čaše umesto papirnih ili plastičnih čaša – *Zero waste* politika.
- Udružite se sa srodnim institucijama da biste delili i ponovo koristili resurse.
- Ostvarite saradnju sa javnim i privatnim subjektima koji vam mogu pomoći u realizaciji zelene misije i promovisanju ekološke svesti.
- Postavite rezervoar za kišnicu za zalivanje zelenih površina oko muzeja ili galerije.
- Pregledajte redovno aparate za navodnjavanje zelenih površina na mestu održavanja. Uverite se da su kontrolisani i adekvatni. Potrošnju vode prilagodite godišnjem dobu.

PROMOCIJA, MARKETING I KOMUNIKACIJA (ZELENIJE OGLAŠAVANJE)

- Smanjite količinu promotivnog materijala koji štampate.
- Birajte ekološki održivije opcije štampe.
- Budite štedljivi u distribuciji promo materijala – npr: umesto programa, uputite publiku na korišćenje QR kodova izloženih na ključnim mestima, linka na vašem veb-sajtu ili društvenim mrežama sa potrebnim informacijama, kreirajte digitalne flajere za medije, partnere i publiku.
- U marketinške svrhe koristite reciklirani i materijal koji se može reciklirati.
- Alternativno, umesto štampanih materijala koristite društvene mreže, sajt, video-materijale itd.
- Oglasite eko-orijentaciju vaše institucije. Neka informacije na tu temu budu deo vaših kampanja i oglašavanja – npr. koristite najave početka rada na projektu, osmislite održivi način transporta do/od mesta održavanja promo događaja i informišite publiku o tome, označite gde su mesta za separaciju otpada, govorite o svojim aktivnostima u ovom kontesktu prilikom pojavljivanja u medijima, itd.

⁸ Na kraju dokumeta dat je link ka mapi reciklažnih kontejnera i lokacija i link sa tabelom za mogućnosti ponovne upotrebe i reciklaže drugih materijala.

EKOLOŠKA ŠTAMPA PUBLIKACIJA

Objavlivanje kataloga prema kriterijumima eko-efikasnosti zahteva uzimanje u obzir svih aspekata uređivačkog procesa, od konceptualizacije publikacije do štampanja, uključujući produkciju i komunikaciju.

PRINCIPI ODRŽIVOSTI ZA MINIMIZIRANJE UTICAJA NA ŽIVOTNU SREDINU:

- Dobro razmislite da li je štampanje te publikacije neophodno. E-katalozi, na primer, mogu se kupiti na internetu.
- Pokušajte da eliminišete stranice koje nisu neophodne.
- Dobro izaberite izdanje (broj primeraka). U svakom magacinu ima na stotine kutija knjiga koje jedu moljci i buđave se. Razmislite o malom broju primeraka publikacije i potom, ukoliko je neophodno, drugom izdanju ili štampi na zahtev.
- Opreделите se za takozvane „male odluke”. Smanjite margine.
- Koristite standardne formate (papir itd.)

PAPIR:

- Poštujte međunarodno priznate standarde.
- Koristite papir sa ekološkim etiketama i oznakama.
- Koristite reciklirani papir (reciklirani ofset, reciklirani premazani ili mešani papiri i kvalitet) ili prvi put upotrebljena vlakna iz šuma kojima se ekološki osveščeno upravlja.
- Proverite da li papir ima FSC sertifikat koji potvrđuje da on ne potiče iz nelegalne seče šume.

MASTILO

- Koristite mastila sa biljnim uljima.
- Ne koristite mastila sa teškim metalima.
- Ne štampajte na 100% već na 75% ili 50%.

ŠTAMPAČI I ŠTAMPARIJE

- Potražite „ekološki prihvatljive” štampače.
- Pokušajte da ostvarite saradnju sa štamparima koji ne samo da uzimaju u obzir neke od pomenutih tačaka u procesu štampe, već i kompenzuju svoj ekološki otisak programima pošumljavanja i nege šuma, itd.
- Koristite usluge lokalnih štampara radi smanjivanja emisije ugnjen-dioskida.

4. ZELENA
PRODUKCIJA –
ODRŽIVA
IZLOŽBA

ŠTA JE ZELENA PRODUKCIJA?

Zelena produkcija podrazumeva ciklus aktivnosti od početka pripreme projekta do završetka njegove distribucije, koncipiranih tako da teže primeni alternativnih načina rada kojima će se minimizirati emisije, tj. smanjiti nepovoljni ekološki uticaj na sredinu.

U tom smislu ona:

- polazi od zelenih standarda i jasnih ekoloških ciljeva definisanih na nivou produkcije;
- podrazumeva formiranje saradničkog tima, budžeta i vremenskog plana aktivnosti u skladu sa ekološki održivim principima; i
- zahteva obezbeđivanje adekvatnih alata, veština i znanja u svim sektorima.

OSNOVNA NAČELA ODRŽIVE IZLOŽBE

Osnovna načela održive produkcije podrazumevaju primenu određenih praksi, koje ne remete zamah kreativnosti i inovacije već ih smeštaju u kontekst ekološki odgovornog delovanja.

Kriterijum „7R”⁹ održivosti trebalo bi da bude primenjen na sve odluke od konceptualizacije do realizacije projekta:

REDUCE	REDUKUJ
REUSE	PONOVO UPOTREBI
RECYCLE	RECIKLIRAJ
REPAIR	POPRAVI
REPURPOSE	NAĐI NOVI NAMENU
RETHINK	PONOVO PROMISLI
REJECT	ODBACI

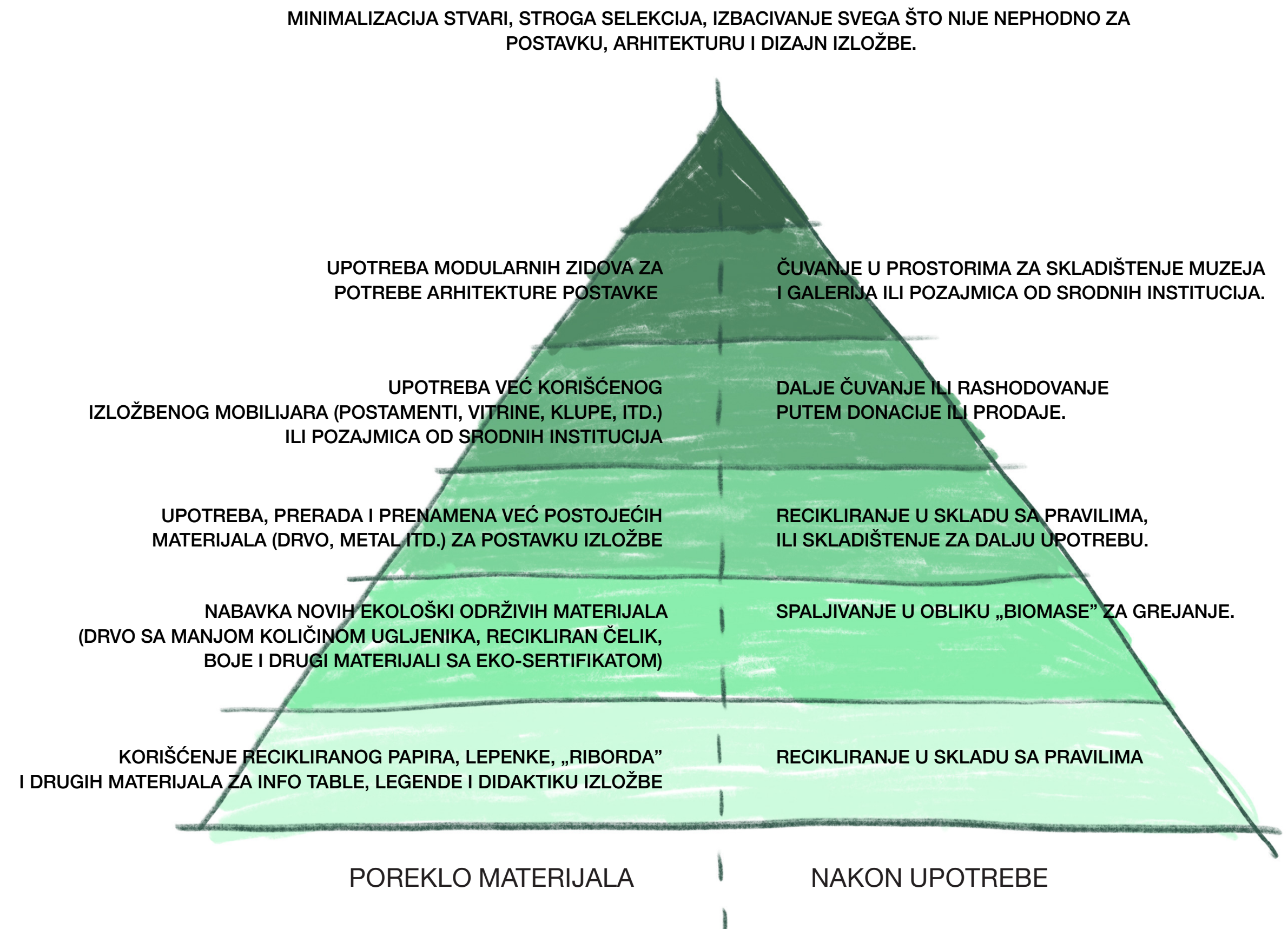
Dominantno diskutovan izazov u tom smislu odnosi se na *problem nagomilavanja otpada* koji potiče od odbačenih delova arhitekture postavke, didaktičkih tabli i legendi izložbi, potrošnog materijala neophodnog za postavke, pokvarenih

⁹ Sedam ključnih termina na engleskom jeziku koji počinju slovom R.

električnih aparata, baterija, lampi za projektore, sijalica i sl., koje je potrebno odložiti na ekološki ispravan način i svesti na minimum. Odgovor na ovaj izazov je primena prakse **hijerarhije materijala**.¹⁰ U procesu stvaranja izložbe ovo znači da je prvi korak dizajnom smanjiti potrebnu količinu materijala za postavku, a zatim pronaći već korišćene komponente i reciklirane materijale – idealno lokalno, kako bi se izbegao transport. Ukoliko to nije moguće, sledeća opcija je izabrati materijale koji su nabavljeni iz održivog izvora, a tek poslednja i opcija koju je neophodno svesti na minimum je nabavka materijala iz neodrživih izvora koji zagađuju životnu sredinu.

Isto su i hijerarhizovani alternativni načini za odlaganja stvari i materijala koji više nisu potrebni, a idealno je ponovo ih koristiti u novim produkcijama ili donirati, a zatim – ukoliko to nije moguće – reciklirati na propisan način. Drugim rečima, težnja ka održivosti produkcije ne završava se na otvaranju izložbe, već podrazumeva i **održive protokole i sistem odlaganja**. Pored saradnje sa relevantnim operaterima za prikupljanje i reciklažu otpada, ovo može značiti i uspostavljanje saradnje sa *second hand* prodavnicama, prihvatilištima, itd. Praksa ponovne upotrebe naročito je primenjiva u slučaju postojanja stabilne, lokalne, mreže institucija, među kojima već postoje funkcionalne veze, te je jednostavnije razviti i kontinuiranu razmenu viškova.

Naredni važan aspekt stvaranja održive predstave odnosi se na **detaljno praćanje održivosti korišćenih materijala**, odnosno procenu stepena štetnosti koje produkcija jedne izložbe ostvaruje. S tim u vezi predlaže se korišćenje onlajn dostupnih verzija **karbon kalkulatora**, koji u odnosu na određene kvantitativne

¹⁰ The Theatre Green Book, 1: Sustainable productions, https://theatregreenbook.com/wp-content/uploads/2021/03/THEATRE-GREEN-BOOK-ONE_beta1.pdf str. 14

parametre izračunava emisije kojima jedna produkcija ishodi.¹¹ Druga, jednostavnija mogućnost jeste uvođenje **detaljnog popisa materijala**, koji sadrži podatke o tome: šta je potrebno, u kojoj količini i od kog materijala; da li je prethodno korišćeno, nabavljeno iz održivog izvora i da li je za nabavku korišćen neki vid prevoza; te da li će se u budućnosti koristiti, gde će biti odloženo i kakav transport to podrazumeva. Vođenjem evidencije ove vrste može se prilično jasno utvrditi ekološki standard izložbe i svakog njenog segmenta, dok se kontinuiranom primenom ovakve prakse ideja o ekološkim aspektima u kontekstu rada sektora ugrađuje u individualnu i organizacionu svest.

Poslednje i već pomenuto načelo stvaranja održive izložbe jeste stalna i dinamična **komunikacija članova tima na temu ekološke održivosti zajedničkog projekta**. Već prilikom prvog poziva članovima tima važno je definisati

¹⁰ **Kalkulator ugljeničnog otiska** je alat koji omogućava računanje emisije CO₂, koja se ostvaruje kroz sve procese i procedure rada u organizaciji. Unosom jednostavnih informacija, kao što su vrsta i količina materijala koji će se koristiti u pripremi i realizaciji produkcije, moguće je sagledati i obim štetnih emisija, što može uticati na procese odlučivanja u kontekstu ekološki održivog standarda koji je organizacija uspostavila. Praćenje podataka o emisijama pomoći će uspostavljanju baze podataka, koje će se koristiti u budućim projektima i aktivnostima. Primeri i linkovi za postojeće kalkulatore ugljeničnog otiska:

www.juliesbicycle.com/faqs/faq-carbonfootprint/

www.creativecarbonscotland.com/carbon-management/tools-and-resources/

www.gabi-software.com/international/index/

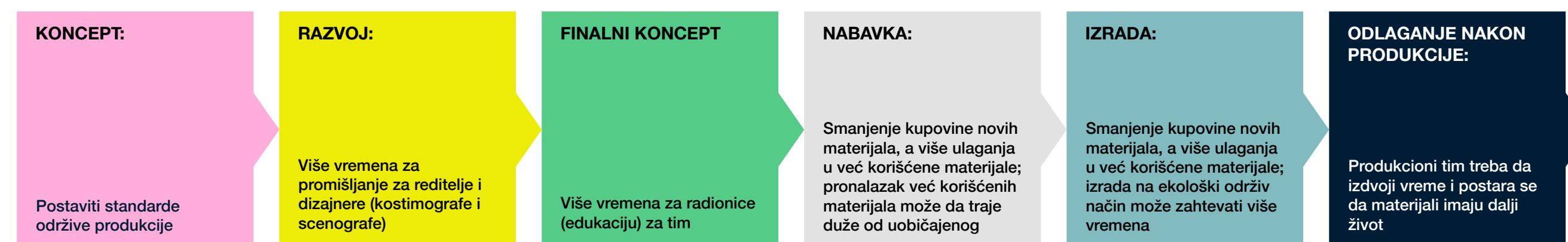
standarde održivosti i potpisati Dogovor o zelenoj produkciji, pri čemu i ugovori sa spoljnim partnerima treba da sadrže iste protokole.

Od početka rada na izložbi, preko prezentacija arhitekture postavke i dizajna, kasnijih sastanaka, svi članovi radnih timova moraju iznova razmatrati koliko dizajn odgovara uspostavljenim standardima tj. *Zelenoj knjizi*, koje su prepreke u ostvarivanju ovoga, šta je moguće unaprediti, itd. Producenti ovde imaju važnu ulogu u smislu informisanja tima o različitim opcijama – o tome šta postoji u fondusu institucije, koje stvari mogu biti nabavljene lokalno ili pozajmljene od bliskih institucija, itd. Važno je podeliti iskustva i edukovati ljude, ali i planirati duže rokove – za nabavku, dogovore, traženje ekoloških alternativa. S tim u vezi, nasuprot dodatnom vremenu, važno je imati u vidu uštedu u nabavci (korišćenje postojećih elemenata ne košta ili košta značajno manje nego produkcija novih).

U cilju lakše primene principa zelene transformacije, muzeji i galerije trebalo bi da obezbede i dostupnost sledećih informacija svim saradnicima i zaposlenima, članovima timova pojedinačnih projekata:

- Izložbeni mobilijar i audio-vizuelna tehnika, popis predmeta i fotografije (po mogućnosti);
- Lista i kontakti lokalnih izvora održivih materijala i zaliha;
- Lista zaposlenih koji imaju potvrdu o završenom treningu o zelenoj tranziciji u domenu delatnosti muzeja i galerija.

PREISPITIVANJE TROŠKOVA: PLANIRANJE BUDŽETA ZA ODRŽIVOST/ BUDŽETIRANJE U SLUŽBI ODRŽIVOSTI

PRAKTIČNE AKTIVNOSTI

PRIPREMA I RAZVOJ PROJEKTA

(smernice za kustose, autore, producente, članove tima)

- Definišite zelenu knjigu standarda i jasne ekološke ciljeve produkcije izložbe/projekta.
- Koncipirajte zelene ugovore kojima se članovi tima obavezuju u postizanju definisanih ekoloških ciljeva produkcije i organizacije. Ugradite zelene klauzule u ugovore sa spoljnim partnerima.
- Uključite pitanja o primeni zelenih praksi u procesu kreativnog oblikovanja projekta od prvog sastanka tima.
- Bavite se proaktivno temom ekološke održivosti projekta na svim redovnim sastancima. Usaglasite se oko *zelenog dizajna izložbe*, uz aktivno učešće kustosa, dizajnera, arhitekta postavke, producenta, kao i ostalih saradnika. Ovo predstavlja priliku da se ispoštuje ekološka misija produkcije i organizacije, ali i da se radi na razvoju veština tima u novim uslovima, tolerancije, razumevanja i konstruktivnog dijaloga.
- Imajte na umu da ekološki održive prakse u muzejima i galerijama zahtevaju vreme, kako u konceptualizaciji i dizajnu tako i u procesu realizacije. Obezbedite potrebno vreme u planu aktivnosti.
- U koncipiranju budžeta imajte u vidu dodatno vreme potrebno za usaglašavanje svih sektora u pogledu ekološki održivih opcija, ali i mogućnosti uštede koje primena zelenih praksi u produkciji omogućava.
- Prilikom pripreme javnih nabavki različitih materijala, specifikujte obavezne eko-oznake ili sertifikate.
- Dajte podršku članovima tima u stvaranju ambijenta i atmosfere koja je dovoljno fleksibilna da je model primene *zelene transformacije* moguć.
- Komunicirajte orijentaciju ka ekološki održivom dizajnu projekta – od njegovog koncipiranja i oblikovanja do otvaranja izložbe – interno, ali i prema publici i široj javnosti.

PRIMER ZELENOG UGOVORA

Naslov projekta:

Produkcijnska kuća, adresa:

Period realizacije projekta:

Obavezujemo se da ćemo doprineti primeni principa navedenih u manifestu i knjizi eko-održivih standarda filmskih I TV produkcija _____.
Učestvovaćemo u oblikovanju i konceptualizaciji eko-održive produkcije u svim fazama rada na projektu _____.

Pročitali smo principe navedene u Zelenoj knjizi standarda, kao i kako se standardi primenjuju u procesu produkcije. Da bi se navedeni standardi postigli sa celim timom koji učestvuje u realizaciji saradivaćemo zastupajući kolaborativne pristupe uz međusobno uvažvanje i poštovanje.

ČLANOVI TIMA PROJEKTA _____ (svi potpisuju)

Producent

Izvršni producent

Direktor filma

Reditelj

Scenograf

Kostimograf

Montažer

Pomoćnik reditelja

Asistent reditelja

Organizator

Vođa snimanja

Šef transporta

Gafer

Zeleni supervizor

*dopuniti prema sistematizaciji angažovanih saradnika na projektu

Datum:

PRODUKCIJA IZLOŽBE

- Produžite trajanje izložbi što je duže moguće u zavisnosti od profila vaše institucije.¹² Produkcija svake izložbe je skupa da bi kratko trajala. Posebno obratite pažnju na osetljive radove/eksponate uz obavezno konsultovanje sa konzervatorima.
- Stavljajte veći akcenat u politici izlaganja na lokalne umetnike i/ili dela iz kolekcije.
- Analizirajte u svakom pojedinačnom slučaju koji je najprikladniji transport za umetničko delo / eksponat iz perspektive zaštite životne sredine od zagađenja. Kad god je to moguće, izbegavajte avio transport.
- Planirajte da se međunarodne izložbe postavljaju na daljinu uz kontinuiranu onlajn komunikaciju sa kustosima, umetnicima i drugim saradnicima. Pandemija koronavirusa nas je naučila da su takve prakse moguće.¹³
- Koristite izložbeni mobilijar za višekratnu upotrebu, kao što su vitrine, postamenti i ramovi. Ponovo upotrebljavajte dodatne zidove sa prethodnih izložbi. Nabavite ili napravite modularne privremene zidove za dugoročnu upotrebu.
- Napravite spisak uskladištenih predmeta i materijala koji mogu ponovo da se upotrebe nakon izložbe. Reciklirajte neupotrebljive materijale.
- Kreirajte uputstva za dizajnere izložbi koji materijali se mogu koristiti: netoksični (izbegavajte posebno materijale na bazi nafte), reciklažni ili ponovo upotrebljivi itd.
- Ponudite radionice i programe obuke kako biste podstakli svest o potrebi zaštite životne sredine.
- Napravite virtuelne materijale za porodice, učenike, osobe sa invaliditetom i sve ostale ciljne grupe publike da bi mogli da im pristupe preko interneta.

¹² Muzej moderne umetnosti Buenos Airesa, produžio je na primer trajanje izložbi prema njihovoj veličini: Glavne izložbe (800–1200 m²) traju 7 meseci, a od 2020 pa nadalje traju 1 godinu. Srednje izložbe (400–800 m²) traju u proseku 6–7 meseci. Male ili projektne izložbe (80 m²) mlađih umetnika ili istraživački projekti obično traju 3-6 meseci.

Videti: <https://cimam.org/sustainability-and-ecology-museum-practice/cimams-toolkit-on-environmental-sustainability/>

¹³ Dobar primer je virtuelna instalacija umetnice Filide Barlou (Phyllida Barlow) za izložbu Another Energy: Power to Continue Challenging u Muzeju umetnosti Mori u Tokiju (inače jednom od najbogatijih muzeja savremene i moderne umetnosti u svetu), gde su i umetnica i kustosi (Mami Kataoka i Martin Germann) radili na daljinu.

OSVETLJENJE I AUDIO-VIZUELNA OPREMA

- Nakon usvajanja principa zelene transformacije, potrebno je obezbediti dodatna znanja i veštine kod zaposlenih u tehničkom sektoru (zaduženih za osvetljenje i audio-vizuelnu opremu).
- Kako svetlosna, zvučna i audio-vizuelna oprema troše električnu energiju čak i na stand by režimu rada, a u njihovu proizvodnju uključeni su posebno štetni materijali, prilikom nabavke nove tehničke opreme muzeji i galerije treba da vode računa o tome da: nova tehnička oprema bude iz grupe A potrošača; bude modularna, jednostavna za upotrebu u zgradi institucije, ali i van nje; šefovi odeljenja i službi budu u stalnoj komunikaciji sa proizvođačima i prate eko-tendencije u ovoj oblasti.
- Prilikom početka rada, važno je svim članovima odeljenja i službi zaduženih za tehničke poslove i održavanje zgrade predstaviti standarde i ciljeve ekološki održive produkcije.
- Kustoski i autorski koncept i dizajn moraju da uvažavaju probleme emisija svetlosnih tela i gde je to moguće umanjavaju njihovu upotrebu. Zato je važno uključiti članove tehničkog tima zadužene za osvetljenje i audio-vizuelne elemente produkcije u najranijoj fazi konceptualizacije izložbe.
- Vodite računa o redovnom održavanju opreme kako bi se uticalo na njen produženi rok trajanja.
- Opremu koja više nije u upotrebi možete prenameniti, donirati ili poslati na reciklažu.
- Potrošnju racionalizujte u odnosu na ekološke standarde.
- Veze kablova i PVC traka, gde god da je moguće, zamenite alternativama kao što su platnene vezice, zglobni pričvršćivači i stege za višekratnu upotrebu.
- Vodite računa o racionalizaciji transporta.

PUTOVANJA, GOSTOVANJA

- Prilikom planiranja gostovanja koristite voz ili autobus ukoliko je to moguće (izbegavajte avio-prevoz ukoliko nije neophodan jer je ovo tip prevoza koji najviše zagađuje); ako morate, koristite direktan let.
- Podelite transport sa drugom organizacijom – identifikujte postojeće i inicirajte stvaranje novih grupa na društvenim mrežama koje služe dogovorima ovog tipa.
- Informišite se o *Zero Waste* regulacijama zemlje u kojoj gostujete i ponašajte u skladu sa njima.
- Ofsetujte ugljeni otisak institucije nastao avionskim prevozom tako što ćete investirati u pošumljavanje.

**PREGLJED
VAŽNIH
POJMOVA I
KONCEPTA**

Efekat staklene bašte je proces usled kog je vazduh na površini Zemlje „relativno topao”. Atmosfera Zemlje dominantno se zagreva od podloge, koju zagrevaju sunčevi zraci, a ne direktno od sunčevih zraka. Gasovi koji čine vazduh skoro da uopšte ne apsorbuju energiju koja dolazi sa Sunca, međutim pojedini gasovi u atmosferi, koje nazivamo gasovima sa efektom staklene bašte (ili kratko gasovi staklene bašte) „dobri” su apsorbiraju energiju koju izračuje podloga, koja se prethodno zagrejala sunčevim zračenjem. Gasovi koji imaju ovu osobinu su vodena para, ugljen-dioksid, metan, gasovi koji sadrže fluor (HFC, PFC, SF6), ozon i azot-suboksid, a dominantnu ulogu u efektu imaju vodena para i ugljen-dioksid. Ukoliko u atmosferi ne bi bilo ovih gasova, temperatura na površini planete bi bila za oko 30 stepeni niža nego što jeste, odnosno bila bi oko -18 °C. U tom smislu ovi gasovi suštinski doprinose održanju živog sveta na Zemlji. Poslednjih 150 godina antropogene emisije ugljen-dioksida doprinle su povećanju njegove koncentracije u atmosferi za 50%, pa je tako Zemlja danas toplija za 1,2 °C u odnosu na period od pre 150 godina. Ukoliko koncentracija ovog gasa bude nastavila da se povećava, planeta će nastaviti da se zagreva.

Klimatske promene su promene koje se pripisuju direktnim ili indirektnim ljudskim aktivnostima koje za posledicu imaju menjanje sastava atmosfere, i koje su dodatak na prirodnu varijabilnost klime, a koje su zabeležene tokom uporedivih dužih vremenskih perioda.¹⁰ [\[link\]](#)

¹⁰ Ovu definiciju klimatskih promena je usvojila Okvirna konvencija UN o promeni klime (eng. United Nations Framework Convention on Climate Change UNFCCC) u okviru koje se vode pregovori međunarodne zajednice o rešavanju ovog problema. Šira definicija, koja ne uključuje samo promene koje su se desile proteklih decenija, zbog ljudskih aktivnosti, već i one u dalekoj prošlosti koje su se desile dominantno usled prirodnih procesa može se naći u [rečniku](#) Međuvladinog panela o klimatskim promenama (eng. Intergovernmental Panel on Climate Change, IPCC).

Pariski sporazum (fr. *Accord de Paris*) predstavlja međunarodni ugovor o klimatskim promenama usvojen 2015. u Parizu na UN konferenciji o klimatskim promenama. Ugovor je stupio na snagu 2016. godine, a do danas, od 197 članica Okvirne konvencija UN o promeni klime (eng. *United Nations Framework Convention on Climate Change UNFCCC*) koje su sporazum potpisale, samo 4 sporazum nisu naknadno i ratifikovale na nacionalnom nivou. Osnovni dugoročni cilj sporazuma odnosi se na ograničavanje daljeg porasta prosečne globalne temperature znatno ispod 2 °C u odnosu na pre-industrijski period, naglašavajući da bi poželjna granica bila 1,5 °C. Zadržavanje porasta temperature bi značajno umanjilo negativne efekte klimatskih promena, a da bi ciljevi bili ostvareni globalne emisije gasova sa efektom staklene bašte (eng. *Greenhouse Gasses GHG*) treba smanjiti što je pre moguće i dostići nultu vrednost do sredine 21. veka. [\[sporazum\]](#)

Nacionalno opredeljeni doprinosi (eng. *Nationally determined contributions NDCs*) jesu planovi svake zemlje pojedinačno da smanji svoje GHG emisije i prilagodi se negativnim uticajima klimatskih promena, prateći šire ciljeve Pariskog sporazuma. U tom smislu svaka zemlja potpisnica sporazuma je u obavezi da usvoji svoje planove o eliminaciji emisija do sredine 21. veka i ove planove predstavi, podnese Okvirnoj konvenciji UN o promeni klime. [\[više\]](#)

Evropski zeleni dogovor (*European Green Deal ili Green Deal*) predstavlja skup politika donetih od strane Evropske komisije, sa sveobuhvatnim ciljem da Evropska unija postane klimatski neutralna, odnosno da svoje GHG emisije svede na nulu do 2050. godine, što je dugoročni cilj Pariskog sporazuma. Kratkoročni cilj politika je smanjenje

GHG za 50–55% do 2030. u odnosu na vrednosti iz 1990. godine. Usvojene politike uključuju i preispitivanje svih postojećih zakona, u smislu njihovog usaglašavanja sa ovim ciljevima, ali i uvođenje novih o cirkularnoj ekonomiji, renoviranju zgrada, biodiverzitetu, poljoprivredi i inovacijama. Evropski zeleni dogovor ne treba mešati sa Novim zelenim dogovorom (**Green New Deal**), inicijativom koja je imala slične ciljeve i koja je postojala u Sjedinjenim Američkim Državama, ali koja nije i dalje formalno realizovana. [[više](#)]

Sofijska deklaracija o „Zelenoj agendi” za Zapadni Balkan ili kratko Sofijska deklaracija, usvojena je od strane lidera zemalja Zapadnog Balkana, u novembru 2020. godine. Ovom deklaracijom su zemlje regiona preuzele obavezu sprovođenja mera u oblasti sprečavanja klimatskih promena i zagađenja, transformacije u oblasti energetike, očuvanja biodiverziteta, razvoja mobilnosti i cirkularne ekonomije, održive poljoprivrede i proizvodnje hrane, kako bi bio uspostavljen okvir za usaglašavanje politika ovih zemalja sa Evropskim zelenim dogovorom. [[link](#)]

Ugljenični otisak je ukupna emisija GHG koja je nastala kao posledica odgovarajućih aktivnosti pojedinca, događaja, organizacija, usluga ili procesa kreiranja proizvoda. Često nije moguće odrediti tačnu vrednost ugljeničnog otiska, ali i pored ovog nedostatka koncept je ostao jedan od najpopularnijih za praćenje izdvojenih doprinosa klimatskim promenama. Mnogi ga smatraju i kontroverznim konceptom, posebno od 2005. godine, kada je koncept kampanjski popularizovan od strane kompanije British Petroleum, i to posebno, personalni ugljenični otisak, što je tumačeno kao pokušaj defokusiranja odgovornosti sa kompanija na

pojedince. Ipak zbog svoje opšte popularnosti danas postoji veliki broj različitih tzv. kalkulatora ugljeničnog otiska, čija kompleksnost ide od jednostavnih preliminarnih procena do tematski definisanih, kao što su kalkulatori za [događaje](#) ili turneje.

Energetski pasoš je sertifikat o energetskim svojstvima zgrade koji izdaje ovlašćena organizacija. U njemu su iskazane kvantitativne informacije koje uključuju proračun potrebne energije za grejanje, odnosno energetski razred nekretnine, ali i kvalitativne informacije o korišćenim materijalima, uslovima komfora u objektu i preporuke za unapređenje komfora i smanjenje potrošnje energije. [[više](#)]

Energetski audit (pregled) predstavlja proces koji se obavlja u svrhu preduzimanja aktivnosti na smanjenju potrošnje energije ili uštede u smanjenju gubitaka energije. Sam pregled može sadržati i izveštaj koji ukazuje na predložene mere za uštedu energije, sa procenom ušteta i procenom potrebnog ulaganja. Pregled obično izrađuje konsultantska kuća ili kompanija koja se bavi ovom vrstom specijalizovane usluge.

Garancije porekla (za obnovljive izvore energije) jeste elektronski dokument koji ima isključivo funkciju da krajnjem kupcu tj. potrošaču energije, dokaže da je određena količina električne energije koja mu je dostavljena proizvedena iz obnovljivih izvora, tj. da je „zelena”. Ovaj dokument se prvo izdaje proizvođaču „zelene” električne energije, a zatim krajnji kupac od snabdevača može kupiti garanciju, čime se dokazuje da je deo potrošene energije proizveden iz obnovljivih izvora. Mehanizam je osmišljen kao podsticaj za proizvodnju energije iz obnovljivih izvora, ali i kao način kojim se indirektno podiže svest o važnosti zaštite životne

sredine o klimatskim promenama. Sve veći broj organizacija i kompanija u svetu se odlučuje na kupovinu ovih garancija na godišnjem nivou za celokupno procenjenu godišnju potrošnju. [\[više\]](#)

Kupac-proizvođač (prozjumer) predstavlja koncept u kome pojedinci, ali i institucije mogu ostvariti status i proizvođača i potrošača električne energije i detaljno je definisan novim Zakonom o energetici i odgovarajućom uredbom. Kupac-proizvođač razlikuje se od običnog kupca električne energije tako što je na unutrašnje instalacije priključio sopstveni obnovljivi izvor energije (npr. solarne panele), pri čemu se proizvedena električna energija koristi za snabdevanje sopstvene potrošnje, a višak proizvedene električne energije isporučuje u prenosni sistem. U zavisnosti od odnosa proizvodnje i potrošnje kupac-proizvođač može da doplati deo energije koju je iskoristio a koju on nije sam proizveo, ali i da proda višak ukoliko je više proizveo nego što je sam potrošio. [\[uredba\]](#)

Zelena javna nabavka predstavlja proces u kojem javni sektor/naručioci nastoje da nabave dobra, usluge i radove sa smanjenim uticajem na životnu sredinu kroz njihov životni ciklus, u odnosu na dobra, usluge i radove koji bi inače bili nabavljeni, a koji imaju istu primarnu funkciju. Ovakvim pristupom se omogućava da kroz posvećen pristup nabavci koja ne uključuje samo inicijalne troškove za dobra, radove i usluge, već i stavljanjem pažnje na uticaje koje oni imaju u različitim fazama životnog ciklusa, može doći do značajnih ušteda, smanjenih negativnih uticaja na životnu sredinu i pozitivnih uticaja na društvo. U Srbiji ovaj proces predstavlja dobrovoljni regulatorni instrument. [\[više\]](#) i [\[više\]](#)

Cirkularna ekonomija predstavlja regenerativni ekonomski sistem u okviru kojeg se proizvodni resursi, otpad, emisija otpada i energetske odliv bitno umanjuju usporavanjem, zaokruživanjem i produžavanjem energetske i materijalne ciklusa (životnih krugova) u proizvodnji. To se ostvaruje pre svega osmišljavanjem i stvaranjem proizvoda na takav način da im se maksimalno produži životni vek, ali i održavanjem, servisiranjem i reciklažom. [\[više\]](#)

- Zakon o klimatskim promenama [\[link\]](#)
 - Nacionalno opredeljeni doprinosi Srbije [\[link\]](#)
 - Drugi izveštaj Republike Srbije prema Okvirnoj konvenciji UN o promeni klime [\[link\]](#)
 - Nacrt Strategije niskog ugljeničkog razvoja [\[link\]](#)
 - Akcioni plan adaptacije na klimatske promene – Grad Beograd [\[link\]](#)
 - Zakon o energetici [\[link\]](#)
 - Nacionalni registar preduzeća i kompanija koje se bave sakupljanjem, transportom, skladištenjem, tretmanom i odlaganjem opasnog i neopasnog otpada [\[link\]](#) i interaktivni portal [\[link\]](#)
 - Reciklažni centri u Beogradu [\[link\]](#)
 - Reciklažni kontejneri i zvona za ambalažni otpad u Beogradu [\[link\]](#)
 - Tabele sa predlozima za reciklažu raznovrsnih materijala ili njihovu ponovnu upotrebu [\[link\]](#)
-
- Green production guide [\[link\]](#) [\[link\]](#)
 - down 2 earth materials [\[link\]](#)
 - FoodCloud [\[link\]](#)
 - Green Energy UK [\[link\]](#)
 - McGhie, H. (2021). Mobilising Museums for Climate Action: Tools, frameworks and opportunities to accelerate climate action in and with museums. Museums for Climate Action, London [\[link\]](#)
 - Museums and the Sustainable Development Goals: a how-to guide for museums, galleries, cultural institutions and their partners (2019) [\[link\]](#)
 - Mainstreaming the Sustainable Development Goals: a results framework for galleries, libraries, archives and museums (2021) [\[link\]](#)
 - ICCROM's Our Collections Matter Toolkit [\[link\]](#)
 - 170 Actions to Combat Climate Change, UN Geneva [\[link\]](#)
 - The Good Life Goals, Futerra and partners [\[link\]](#)
 - OECD/ICOM Guide "Culture and Local Development: Maximising the Impact" [\[link\]](#)
 - ICOM 34th General Assembly Resolutions [\[link\]](#)
 - CIMAM Toolkit on Environmental Sustainability in the Museum Practice [\[link\]](#)
 - GCC Gallery Climate Coalition [\[link\]](#)
 - Climate Neutral Certificate [\[link\]](#)
 - Eco-publishing Handbook [\[link\]](#)
 - European Commission Life Public Database: "Greening Books" [\[link\]](#)

NACIONALNI DOKUMENTI I KORISNI LINKOVI

